

Leseopplæring og lesebehov i norske byer før 1750

Ida Bull

Trykte bøker kom til Norge ganske raskt etter at trykketeknikken var etablert og bøker kunne publiseres i et større antall enn tidligere håndskrevne manuskripter. Men importerte bøker var forbeholdt en liten elite, fortrinnsvis adelige og prester som i sitt yrke hadde bruk for slikt og som kunne skaffe dem fra utlandet. I 1643 ble det første trykkeriet etablert i Norge av boktrykkeren Tyge Nielsen fra København, som var invitert til Christiania av presten Christen Staffensøn Bang. De to ble uenige om betalingen til boktrykkeren, og Tyge Nielsen reiste snart tilbake til København.

Boktrykkeriet fortsatte imidlertid, og ble en begynnelse på trykkeribransjen i Norge.¹ Boktrykkerier ble etablert i andre byer mange år senere, først i 1721 i Bergen, i Trondheim i 1739 og i Kristiansand i 1780. Trykkeriene hadde en trang barndom, både fordi kongens trykkeri i København ble prioritert og fordi alle trykksaker av betydning skulle forhåndssensureres av professorene ved teologisk fakultet ved Universitetet i København.² Bokhandlere fantes imidlertid tidligere, gjerne kombinert med bokbindere. I Bergen nevnes en «bokfører» alt midt på 1500-tallet, noe senere i samme århundre i Oslo.³ I Trondheim er en bokbinder oppført på skattelister både i 1548 og 1687, mens den første privilegerte bokhandler kom i 1660.⁴ Det var mulig å skaffe seg bøker – om ikke fra lokale trykkerier, så fra lokale bokhandlere, bokbindere, kommisjonærer for bokhandlere i København, eller når bokkjøpere selv oppholdt seg i København eller på reise i andre land.

Lesingens historie og bøkens historie er et stort og mangslungent felt. Leah Price framhever i en artikkel om disiplinens status den store variasjonen i hva lesingens historie kan være. Ulike forskere har tolket det på ulikt vis: som utdanningens sosialhistorie, kvantitative studier av distribusjon av trykksaker, spredning av tekster eller av ideer. Litteraturhistorikere har sine tolkninger av enkeltverk eller trender og foretar resepsjonsstudier, mens historikere kan oppfatte det som en del av sosialhistorien eller som en del av den intellektuelle historien.⁵ Selve det å lese blir også tolket på ulike måter. Roger Chartier legger vekt på lesingen som kreativ praksis, det vil si leserens oppfatning av teksten, og hvordan selve måten det leses på har betydning. Mange tekster ble lest høyt for andre, slik at «å lese» i virkeligheten kunne være å lytte, og i neste omgang kanskje å gjengi det man hadde hørt. Uøvde lesere ville også gjerne lese høyt for seg selv, mens andre leste stille.⁶ Chartier regner også med at den stille, privatiserte lesingen ble vanligere fra 1500- til 1700-tallet.⁷ Å kunne lese er ikke et enten/eller, men ulike grader av ferdighet og ulike praksiser, betinget av den historiske konteksten.

Lesekunnskap i eldre tid i Norge er særlig undersøkt av Jostein Fet.⁸ Det er bondesamfunnet han undersøker, og perioden han ser på er 1690 til 1840. Han definerer leseskunnskap til å kunne lese og forstå trykte tekster på dansk. Selv om kildene i tiden før skoleforordningen i 1739 er sparsomme, finner Fet eksempler på både lese- og skrivekunnskaper i bondesamfunnet på Sunnmøre tilbake til slutten av 1600- og begynnelsen av 1700-tallet. Når prestene nevner leseskunnskaper, regner han likevel med at det betyr at tekstene er utenat lært. Det er imidlertid først og fremst forekomsten av bøker i husholdene, slik det dokumenteres i skiftene, han undersøkte, og der er både antallet og spredningen liten før 1730-tallet.⁹

Dersom bøker eller andre trykksaker skulle ha noe for seg, måtte det finnes et visst publikum som kunne lese.¹⁰ Det er utgangspunktet for denne artikkelen. I hvilken grad kan man regne med at folk på slutten av 1600-tallet/begynnelsen av 1700-tallet kunne lese? Fantes det skoler som lærte barn å lese – i så fall hvilke, og hvordan? Var det andre muligheter enn skoler til å lære å lese? Å kunne lese oppfattes i det moderne samfunn som et ubetinget gode, og historien om vekst i lesekunst blir en slags framskrittshistorie. Men i tidligere samfunn er det ikke åpenbart at det var nyttig å bruke tid på å lære å lese. Hvem hadde egentlig på 1600- og 1700-tallet behov for å kunne lese?

Norsk skolehistorie har satt et tydelig skille i utviklingen ved skoleforordningen i 1739.¹¹ Det blir gjerne oppfattet slik at det først var da undervisning av barn i lesing kom i gang. Det er riktig nok at forordningen i 1739 var et sprang framover, men det betyr ikke at barn ikke også lærte å lese før det. Og forordningen i 1739 gjaldt bare på landet. Det betyr ikke at man mente barn i byene ikke behøvde å lære å lese, kanskje heller at slik opplæring var kommet lenger der – iallfall for noen.

Allerede etter reformasjonen ble det innskjerpet at alle barn skulle lære «barnelærdommen». Klokkerne var ansvarlige for undervisningen av barna. Et minimum var at de skulle kunne lese de ti bud, trosartiklene og Fadervår.¹² Men «lese» her, betyr neppe mer enn at barna skulle lære det utenat etter klokkerens muntlige undervisning. I bondesamfunnet var det prester, klokkere og foreldrene som var ansvarlige for at barna lærte det vesentligste av kristendommens læresetninger. I bysamfunnet var imidlertid den sosiale strukturen mer komplisert. Både behovet for leseskunnskaper og andre skolekunnskaper kunne variere, og den opplæring barna fikk ville også variere. Særlig svensk forskning har lagt vekt på den leseopplæring som foregikk utenfor skolens kontroll, med hjemmene som arena.¹³ Dette har i liten grad vært undersøkt i Norge, og mulighetene for å utforske det nærmere er også atskillig dårligere enn i Sverige, der prestene undersøkte dette regelmessig. I byene var imidlertid variasjonen i opplæringsmuligheter større enn på bygdene, og det ble tidligere lagt vekt på å etablere skoler i byene. Det er først og fremst denne variasjonen det skal handle om her. Denne artikkelen vil ta for seg mulighetene for å lære å lese i norske byer, og dermed hva slags

publikum forfattere, boktrykkere og bokhandlere kunne ha. Det vil også gi en pekepinn på hva slags lesestoff dette publikumet kunne etterspørre.

Lovgivningen før 1739

Både kirkelige og verdslige lover har bestemmelser om undervisning av barn.

Kirkeordinansene for Danmark 1539 og Norge 1607 har i særlig grad bestemmelser om latinskolene, der barna skulle undervises i den hellige skrift av en skolelærer eller av klokkeren. Opplæringen skulle foregå dels gjennom sang, dels ved lesing av tekster, både på latin og dansk. Men latinskolene var ikke for alle. Ingen piker gikk der, og bare et lite utvalg av guttene. Om andre skoler heter det bare:

«scriffue-skoler (som mand dem kaller) for drenge og piger oc andre der icke due til at læse latin, maa øffrigheden forsørge, dog skulle forstanderne for samme skoler see til med, at sand gudfrygtighed maa samme børn saa effterhaanden indgydis oc indgrundis aff børnelærdommen».¹⁴

En del gutter lærte altså både å lese og synge, både latin og dansk, gjennom latinskolene. Skoler for de som ikke dugde til å lære latin – deriblant piker – var likevel også et ansvar for det offentlige. Av navnet bør vi kunne slutte at undervisningen der omfattet skriving, og skriveundervisning uten forutgående leseundervisning har neppe vært praktisert.¹⁵ Hvor langt denne forpliktelsen for øvrigheten til å holde slike skoler strakk seg, er usikkert. At de fantes, vet vi fra sporadiske opplysninger.

Kirkeritualet fra 1685 har også bestemmelser om undervisning av barn og deres deltakelse ved gudstjenestene, men det er også her latinskolene som vies oppmerksomhet. Om klokkerne heter det at de skal lære ungdommen Luthers katekismus og forklaring, men det står ingenting om at verken klokkeren eller elevene skal kunne lese den på trykk.¹⁶ At biskopene ved sine visitaser kunne være svært opptatt av å kontrollere ungdommens kunnskaper i barnelærdommen, viser blant annet visitasbøkene til biskop Nils Glostrup i Oslo og Hamar stifter på tidlig 1600-tall, men det er rimelig å tro at kunnskapene var utenatlærte, ikke resultat av egen lesekunst.¹⁷ Svensk forskning begrunner den tidlige utstrakte lesekunnskapen i den svenske befolkningen med Karl 11.s kirkelov av 1686, som krevde at foreldrene skulle lære opp barna i lesing, med årlige kontroller i kirken. Voksne som ikke klarte eksaminasjonen, ble utelukket fra altergang og giftermål.¹⁸ Tilsvarende krav kom i Norge først med konfirmasjonen i 1736. Det er dermed neppe grunn til å regne med at lesekunnskaper i Norge var like tidlig allment utbredt som i Sverige.¹⁹ Før innføringen av konfirmasjonen i 1736 og skolelovene i 1739/41 vil det dermed være rimelig at lesekunnskapene varierte betydelig. Men også i Norge var man tidlig opptatt av at ungdommen fikk kunnskaper i barnelærdommen. Biskopenes

visitaser omfattet overhøring av ungdommen, også blant allmuen, selv om de i byene var særlig opptatt av det lærde skolevesen, altså latinskolene.²⁰

Christian den femtes norske lov 1687 har noen flere bestemmelser. Også her er latinskolene vesentlige. Men det sies litt mer om formålet med opplæringen i latinskolene. Ved siden av at elevene skulle lære å tjene Gud i kirkene, skulle de også forberedes til arbeid i skoler eller i «verdslige Bestillinger til menige Mands Behov» – altså både som lærere og embetsmenn. To bestemmelser i loven peker mot hva slags kunnskaper i blant annet lesing som kunne finnes i samfunnet. Elevene til latinskolen kunne ikke komme dit som blanke ark – de måtte først «noget hiemme lært have». *Noen* – foreldre eller andre lærere – måtte ha lært dem det elementære; først og fremst katekismen, men også lesing. Loven ga også bestemmelser om hvordan latinskolene skulle følge opp elevene. Når de var i tolvårsalderen, skulle de som ikke egnet seg til å studere, settes i håndverkslære eller annen opplæring. De som slik havnet i andre yrker enn latinskoleguttene, ville dermed ha med seg noen kunnskaper de hadde lært inntil tolv års alder, og til slike kunnskaper hørte utvilsomt lesing.²¹

De som hadde vært innom latinskolen på denne måten, var nok forholdsvis få. Det gjaldt iallfall bare gutter, og sosialt fordelte de seg på i hovedsak to grupper: På den ene siden de som var påtenkt en framtid som prest eller embetsmann i Guds og statens tjeneste, særlig preste- og embetsmannssønner, og på den andre siden fattige gutter med gode anlegg for boklig lærdom, som så en mulighet til forsørgelse med mat, klær og husly under skolegangen og samtidig utsikt til et framtidig embete. Barnehjemsgutter er en slik kategori. Før 1739 fantes latinskoler i flere byer. Da ble de begrenset til stiftsbyene – i Norge i Christiania, Bergen, Trondheim og Kristiansand. Det vil si at seks av de eksisterende ti latinskolene i norske byer da ble lukket eller omgjort til danske skoler.²² Det betydde også at det stort sett ble slutt på å ta inn fattige bondegutter i latinskolene, som ble mer eksklusive.²³ Men før 1739 var det altså latinskoler, mer eller mindre fungerende, i ti byer, der vi må anta at en del gutter gikk ut som lesekyndige, og ikke bare gutter fra de øvre samfunnslag, men også barnehjemsgutter og enkelte bondesønner.

Latinskolene var imidlertid ikke eneste mulighet. De «skrive-skoler» som kirkeordinansen nevner, heter i Christian den femtes lov skrive- og regneskoler. Slike skulle være offentlige, organisert av myndighetene. Formålet skulle først og fremst være kristelig opplæring, som ble kontrollert av prestene og igjen ved proste- og bispevisitaser. Loven ga bestemmelser om at det skulle *finnes* skoler, ikke at det var plikt til skole for alle barn. Den ble iallfall i noen grad fulgt opp overfor foreldreløse barn, der overformynderiet var kontrollinstans.²⁴

Barnehjem

I barnehjemmene for foreldreløse barn var dermed skolegang et poeng. I Trondheim fantes et barnehjem for foreldreløse gutter fra 1635, og disse skulle i prinsippet lære å lese dansk, skrive og regne, og eventuelt også latin. Kanskje brukte de imidlertid mer av tiden på å gå rundt og tigge. Et fattighus for kvinner og piker fastsetter at også disse skulle kunne lære å lese, og om de ønsket det, også å skrive. Etter bybrannen i 1681 forfalt disse husene, men de dukker opp igjen etter store nordiske krig.²⁵ For det fattige barnehuset i Trondheim finnes regnskap og navnelister for årene 1727–29. I 1729 oppgis også hvor langt de enkelte er kommet i opplæringen. Av de da 18 barn gikk to i latinskolen, sju (alle gutter) kunne regne, tre (to gutter og en jente) kunne skrive «efter sammenskrift» – altså ikke bare bokstaver, men sammenhengende skrift, og seks (fem gutter og en jente) kunne lese.²⁶ Progresjonen vises tydelig: de yngste lærte å lese, deretter kom skriveopplæring, så regning, og til slutt kunne enkelte utvalgte gutter komme i latinskolen. Oversikten over barna i 1729 er skrevet med nydelig skjønnskrift av en av de guttene som er oppført blant dem som regner, den 11-årige Johannes Johannesøn. Det er *kanskje* symptomatisk at det blant disse 18 barna bare er to jenter. Det kan hende at jentene – også foreldreløse – i noe større grad ble tatt inn i husholdninger, der de kunne være til nytte også i ung alder, og dermed i mindre grad enn guttene kom i barnehjem med lese- og skriveopplæring. Dermed ville de i større grad enn guttene nøye seg med den helt grunnleggende katekismeundervisningen.

Barn i barne- og fattighus var mulig å kontrollere, og myndighetene var interessert i at de lærte seg noe, slik at de kunne komme i arbeid og ikke ligge fattigvesenet til byrde i voksen alder. Men *skoleplikt* fantes ikke i byene før i 1764, da det kom et reskript som presiserte at den skoleplikten som ble innført gjennom forordningen i 1739 for bygdene, også skulle gjelde i byene.²⁷ Når det måtte sies uttrykkelig, er det klart at det ikke var alle barn som ble sendt i skole. De fleste barn tilhørte verken latinskolenes klientell eller fattigvesenets. Hva med alle dem imellom?

Navigasjonsundervisning

En vanlig ordning var skoler som ble finansiert i fellesskap av bykassen og barnas foreldre. Bergen, som Norges største by og spesielt sjøfartsby, var først ute med navigasjonsundervisning. Johannes Skøpping (Schoppius) er nevnt som skolemester i 1654 og fram til 1656, med undervisning i aritmetikk og navigasjon.²⁸ Han fikk kongelig bevilling på skattefritak til gjengjeld for å undervise borgernes barn i aritmetikk og navigasjon. I 1684 bevilget magistraten i Bergen 100 riksdaler i lønn til navigasjonsmester Valentin Lorentz for å drive skole.²⁹ En tilsvarende lærer i Trondheim var Mathias Krenckel, som skal ha fungert som skrive- og regnemester i Trondheim i fire år fra 1668,³⁰ og som også skal ha skrevet en lærebok i italiensk bokholderi (som visstnok ikke ble trykt).³¹ Han klaget imidlertid over at de 100 riksdaler i årlig lønn og 40 riksdaler til hus og brensel, som magistraten

hadde lovt ham, ikke var blitt utbetalt.³² Han må derfor ha levd av det elevenes foreldre betalte. Senere underviste en hollandsk skolemester, Nicolaus van Helm, barn av borgerskapet i Trondheim i perioden 1686 til 1709. Om ham sies litt mer om hvilke fag han underviste i. Han konsentrerte seg også om fag som ville være nyttige for dem som skulle bli skipper eller kjøpmann: navigasjon, italiensk bokholderi, skipsbokholderi, tysk og hollandsk språk. Også nå hadde magistraten lovt ham lønn, og av bybudsjettet ser det ut til at det denne gangen ble realisert: først med 66 riksdaler årlig, senere 100 riksdaler. Likevel måtte nok elevene også betale for undervisningen.³³ I Christiania opptrer en slik lærer fra 1681, Jochum Schweder. Fattige elever skulle da undervises gratis, men mesteparten av inntekten fikk han fra å undervise borgerskapets barn. Den regneboka han ga ut i 1701 kan si noe om hvilke grupper han rettet seg mot: den var beregnet på barn som siktet på å bli kjøpmenn eller mot sjømannsykker.³⁴ Slike skoler ble ikke permanente. Det ble i hovedsak privatlærere som tok seg av betalende elever, mens myndighetene i større grad konsentrerte seg om de som ikke kunne betale. Skoler spesielt beregnet på borgerskapets barn, ble så igjen et tema mot slutten av 1700-tallet.³⁵ Disse mer sporadiske opptredener av lærere spesielt rettet mot sjøfolk og kjøpmenn viser likevel at det allerede på 1600-tallet var et behov for kunnskaper som gikk forholdsvis langt inn i både lese-, skrive- og ikke minst regnekunsten, og at en gruppe mennesker tilegnet seg slike kunnskaper og må kunne regnes som tegn på at det fantes et potensielt lesende publikum.

Fattigskoler

Etter forsøkene med navigasjons- og bokføringslærere ser det ut til at myndighetenes interesse rettet seg mer spesifikt mot fattige barn. En ny lærer, Elias Hansen, ble ansatt i Christiania i 1706. Oppgaven hans var å undervise fattige gatebarn, og stodderfogden skulle samle inn barna. Kanskje var det altså mer et tiltak *mot* tiggerplagen enn *for* kunnskap. Også denne læreren kunne gå videre med å undervise de barna som hadde evner og lyst i å lese og deretter skrive, men det grunnleggende var katekismeundervisningen.³⁶ Også i Trondheim var det en dansk skolemester, Nicolay Larsen, som overtok budsjettposten da den hollandske skolemesteren døde.³⁷

Det fantes altså skoler. Foreldre – eller overformynderne, om det gjaldt foreldreløse eller fattige barn – skulle se til at barn fikk opplæring. I byene ble det tatt flere initiativ, som i Bergen i 1719, da man bestemte å lønne tre studenter, en i hver av de tre kirkene, for å undervise fattige barn som ikke fikk undervisning på annen måte. Katekismen og barnelærdommen var formålet, men det går fram at elevene der også kunne lære å skrive, noe som ble framhevet i attesten til en gutt som ble satt i skomakerlære. Å hjelpe dem som fullførte undervisningen fram til en lærlingplass var noe av systemet, og lesekyndighet kunne altså være et argument for at gutten kunne bli en god lærling.³⁸

Lese, skrive og regne

Religion var hovedsak i undervisningen av de fattige. Katekismeundervisningen var utgangspunkt og hovedsak, slik det hadde vært siden reformasjonen. For de fleste var det likevel mulig å gå videre med å lære å lese dansk, og for noen å lære å skrive og regne.³⁹ Da Elias Hansen ble ansatt som lærer for fattige barn i Christiania i 1707, nevnes at noen av barna kunne lære å skrive, og i 1725, ved ansettelse av en ny lærer, nevnes både religionsopplæring, skriving og regnekunst.⁴⁰ Også i Bergen ble det i 1719 bestemt at barna ikke bare skulle lære «at kiende Gud», men også å lese og «nogenledes at skrive».⁴¹ I en inventarliste fra barnehuset i Trondheim i 1727 finnes oppført blant annet seks store blekkhorn, tre sandbøsser (til å strø over blekket for å tørke det), sju regnetavler og to gamle regnebøker i tillegg til en del religiøse bøker, deriblant hele 14 katekismer.⁴²

Der offentlige myndigheter bidro til lærerlønninger, var opplæring i katekismen og barnetroen en selvfølge og et utgangspunkt. Men alle ga barn som hadde evner, lyst og møtte opp tilstrekkelig ofte og lenge, muligheter til å gå videre med i første omgang lesing, dernest skriving og regning. Myndighetene hadde ikke bare interesse av at barna ble gudfryktige samfunnsmedlemmer, men også at de kunne bli i stand til å fø seg selv med tiden, helst ganske raskt, og ikke bli en varig belastning for fattigvesenet. Å plassere guttene i håndverkslære og jentene i tjeneste var en vanlig og ønsket strategi. Kravene til lesing, skriving og regning var kanskje ikke så store i slike posisjoner, men det ville være en fordel for folk som drev håndverk, handel – også i det små – eller som var del av husholdninger som drev slik virksomhet, å kunne forholde seg til enkle skriftlige dokumenter, skrive en regning til kundene, føre et enkelt regnskap over salg i krambua. Overfor potensielle arbeidsgivere kunne slike ferdigheter bli framhevet, men kanskje tydeligere fra midten av 1700-tallet enn tidligere.

De håndverkere som hadde oppnådd mesterverdighet, forutsattes å kunne lese, skrive og regne. Laugsartiklene fra 23. desember 1681 fastsetter at det skal opprettes skriftlig kontrakt mellom mesteren og drengens pårørende. Det siste forutsetter da også at foreldrene til en hvilken som helst gutt som skulle tas i lære måtte være lese- og skrivekyndige, eller måtte få hjelp fra en slik person. Ved utstått læretid skulle svennen motta skriftlig lærebrev og innskrives i laugsprotokollen som svenn. Oldermannen skulle holde skriftlig oversikt over mestrenes behov for svenner, og han skulle føre regnskap over laugskassen. Skriftlighet var altså en del av rammeverket rundt håndverket.

Først i 1802 kom det i gang søndagsskoler spesielt beregnet på håndverksdrenger og svenner, med skriving og regning som viktigste fag – slike kom da samtidig både i Christiania, Bergen og Trondheim, og var et resultat av at man mente håndverkerne var for dårlige til å skrive regninger til kundene, føre regnskaper og skrive brev.⁴³ Lese regnet man nok likevel med at de kunne fra tidligere skolegang. Men fortsatt rundt 1800 var dårlig skolegang et argument for å utelukke håndverkere og

kremmere fra byens styrende organer. Men da nevnes et krav om ikke bare å kunne lese «med nogen færdighed», men også å kunne skrive og regne.⁴⁴

På slutten av 1600-tallet var bymyndighetenes bidrag til skole og lærerlønninger rettet mot å bidra til at borgerskapets barn fikk nyttig kunnskap til framtidig virksomhet i kjøpmannskap og sjøfart. Fra begynnelsen av 1700-tallet la de større vekt på undervisning av de fattige barn, for å hindre tigging og gjøre dem bedre i stand til å komme i lære eller tjeneste. På 1730-tallet ble det i de fleste byer påbegynt mer systematisk organisering av skoler for de fattige barn, men det kunne gå lang tid før denne rakk fram til alle. En del av tilbudet var gjerne utdeling av klær, og kanskje mat.⁴⁵ Initiativet lå da i større grad hos prestene og var en del av den pietistiske strømmingen som skoleloven 1739 var eksponent for.

Borgerskapets barn

Utdanningen på 1600- og 1700-tallet var utpreget standspreget. For allmuens barn ble det lagt vekt på katekismetrening, men alle de tiltak som nevnes ga muligheter for å gå videre med lesing og kanskje skriving – med regning som et tilbud til de aller ivrigste. For borgerskapets og embetsstandens barn trengtes noe mer spesifikk skolegang som kunne supplere den praktiske opplæring alle fikk innenfor rammene av husholdet. For dem får man det inntrykk at opplæring i lesing, og kanskje i skriving, egentlig ikke ble tematisert. Det skulle barna ganske enkelt beherske før de kom i skole hos navigasjonslærere eller i latinskolen.

Spørsmålet blir da: Hvordan lærte borgerskapets barn å lese?

Det er egentlig to muligheter: at barna lærte det hjemme, eller at de gikk til privatlærer. Det er få direkte kilder til opplysning om dette. Fra slutten av 1700-tallet begynner det å komme ut aviser i flere norske byer. Der finner vi avvisninger fra personer som vil ta imot elever til (betalt) undervisning. Hvor vanlig det var tidligere, er vanskelig å få oversikt over.

Slike private skoler, beregnet på elementær opplæring i religion, lesing, skriving og regning og finansiert i sin helhet av elevenes skolepenger, dukker sporadisk opp i kildene. Den første som er nevnt i Trondheim dukker opp i 1627, da Domkirkens kapellan Lars Holgersen noterte at han satte sin datter Elisabeth i skole hos Domkirkens klokker Niels Jonsson. Senere på 1600-tallet er det nevnt fire slike barneskoler samtidig i Trondheim. Om en av dem opplyses at den hadde 27 elever, både gutter og piker, i alderen 6 til 16 år. Sosialt var disse barna fra flere grupper, både arbeidere og kjøpmenn, håndverkere, embetsmenn, prester og offiserer.⁴⁶ I skattemanntallet for 1683 for Trondheim Domkirkes sogn finnes Martin Schollmester oppført med 1 riksdaler i skattetakst, ganske lavt sammenlignet med andre skattytere. I 1684 og 1685 er han ikke oppført.⁴⁷ I 1687 meldte Lars Persen

Grimeløkken seg for magistraten i Trondheim for å få bevilling til å etablere seg for å «læse for Godtfolks Børn».⁴⁸ Også i andre byer finnes mange spredte opplysninger om slike skolelærere.

Skolelærere skulle, som andre næringsdrivende under eneveldet, fortrinnsvis ha privilegium fra konge eller lokal øvrighet. Det er likevel ikke så mange slike å finne. Mange må ha drevet slik virksomhet uten offentlig registrering. Der man finner opplysninger, er det gjerne regulert hvilken pris læreren kan ta for ulike typer undervisning per barn: minst for å lære et barn å lese, litt mer for både lesing og skriving, enda litt mer også for regning. I Helsingør oppgis for eksempel følgende priser i 1630: fire skilling per uke per barn for lesing, seks for skriving i tillegg, åtte for å inkludere regning. Læreren var her Claus Petersen, som var utdannet i Tyskland og uvanlig høyt lønnet, men de graderte takstene finner vi flere steder. Når lønn fra byen ble inkludert, forutsatte det at han underviste fattige barn gratis.⁴⁹ I Frederikshald har vi et tilsvarende eksempel fra 1723, der taksten var ti riksdaler per år for et barn som skulle lære latin, fire for å lære å skrive og regne, to til tre riksdaler for bare å lese og skrive, mens de fattige barna skulle lære å lese og lære katekismen gratis.⁵⁰ Mens slike privilegerte skoleholdere kunne innkassere gode inntekter, var det mange i sjiktet under som særlig underviste de minste barna. Det vanlige var at læreren underviste barna i sitt eget hjem. Det kunne være i et eget skolerom dersom virksomheten var av en viss størrelse, ellers i lærerens (og evt. familiens) beboelsesrom. I hvilken grad undervisningen da ble drevet av både husets far og mor er uvisst, men senere på 1700-tallet så myndighetene det ofte som en fordel om den håndarbeidslærerinnen de skulle ansette var gift med læreren.⁵¹

I dansk skolehistorie nevnes mange eksempler på skolelærere i byene på 1600-tallet, i norske byer er det ikke funnet så mange. I f.eks. Helsingør nevnes sju forskjellige mannlige skoleholdere et år, dessuten et uvisst antall navnløse kvinner som drev undervisning.⁵² Enker etter skoleholdere nevnes også med undervisning, på samme måte som enker etter andre næringsdrivende kunne fortsette med næringen. I Helsingør var det også såpass mange skolelærere at de som hadde fått privilegium på å holde skole, klaget til magistraten over fuskerne (1681 og senere). Da en formell ordning for Helsingør ble kunngjort i 1686, fikk to danske og to tyske skolemestre privilegium på alt skolehold. Men læremødrene som underviste pikene og de yngste guttene i å lese, ble unntatt. Små leseskoler, drevet av kvinner, ser ut til å ha vært vanlig i byene.⁵³

I kondisjonerte husholdninger holdt man heller huslærer hjemme, istedenfor å sende barna ut til en skolelærer. Da kunne de minste barna lære det de trengte hjemme, før guttene kunne sendes til latinskolen noen år før de eventuelt gikk videre til universitetet. I kjøpmann og magistratspresident Albert Angells hus i Trondheim ble det holdt «præceptor» eller «informator».⁵⁴ Albert Angells yngre

bror Jochum, født i 1674, forteller at han ble undervist privat fra 7-årsalderen inntil han 13 år gammel ble satt i Katedralskolen. Der gikk han så i fem år før han ble dimittert til universitetet.⁵⁵

Hva leste folk?

Et mål på i hvilken grad folk kunne lese og interesserte seg for bøker, er om de selv eide bøker. Henry Berg har undersøkt dette i skifter i Trondheim for noen år rundt 1700.⁵⁶ Han utelater de «lærde prestemenn», som i kraft av sin utdanning og sine plikter hadde bøker. Blant de øvrige, som kjøpmenn, håndverkere og lignende, finner han bøker nevnt i hvert femte skifte. I over halvparten av disse var det under ti bøker, mens den som eide flest, president Laurits Brix, hadde 67 bøker. Den håndverker som eide flest bøker, bakermester Henrik Fester, eide 18 bøker. Religiøse bøker dominerte, med 75 % av alle. Det var få bibler, men mange postiller, salmebøker, bønnebøker, forklaringer og annen oppbyggelig litteratur. Fjerdeparten av bøkene var likevel verdslige bøker. En del av dem var juridisk faglitteratur for øvrighetspersoner, men også både kjøpmenn og håndverkere kunne ha lovbøker. Legebøker, kokebøker, hagebøker og urtebøker var representert. Sjøfartsbøker på hollandsk viser tilknytningen til den internasjonale handelen. Det Henry Berg kaller faglitteratur utgjør omtrent to tredjedeler av den verdslige litteraturen, mens den siste tredjedelen er den «underholdende» litteraturen, der historiske bøker dominerer. Mesteparten av bøkene var på dansk, en god del på tysk og enkelte hollandske. Bare et par bøker var på latin (men prestene er altså ikke med i undersøkelsen), mens en bok var på finsk og tre på islandsk.⁵⁷ Skiftene representerer riktig nok ikke hele befolkningen – de fattigste boene må man regne med ikke ble registrert.⁵⁸ Og blant dem som er med, var altså de langt fleste boene uten bøker. Det er heller ikke sikkert at bøker ble tatt med eller beskrevet i alle skifteregistreringene. At de kunne utelates, kommer blant annet fram i skiftet etter Albert Angell i 1705, der bøkene er unntatt fordi de skulle bli hos de to sønnene «til deris studeringers ydermeere forfremmelse».⁵⁹ Likevel var det altså registrert bøker i 20 % av boene, en ikke ubetydelig andel, som viser at det fantes en ganske stor del av befolkningen som må regnes som iallfall til en viss grad lesende, og som utgjorde et potensielt marked for trykksaker.

Norske trykkerier kom altså i de tre største norske byene i perioden mellom 1663 og 1739. Fra 1737 åpnet kongen for at biskopene kunne foreta lokal sensur. Det gjorde på den ene siden mulighetene for lokale trykksaker lettere, på den andre siden gjorde det kontrollen mer effektiv.⁶⁰ Men bokhandler eller bokførere fantes som nevnt tidligere. Den første privilegerte bokhandler i Trondheim, i 1660, skulle selge «fornøden og uforargerlig» teologisk og filosofisk litteratur, samt skolebøker.⁶¹ Men det var også et marked for nyttige trykksaker som almanakker, og også for underholdningslitteratur. I 1721 ble det tatt opp subskripsjon på over 100 eksemplarer av Ludvig Holbergs *Peder Paars*, og noen år senere minst 70 eksemplarer av hans *Dannemarks og Norges beskrivelse*.⁶²

Et større potensielt publikum kunne man ha blant dem som var mest vant til de gudelige skriftene. Småtrykk og skillingsviser, gjerne solgt på lokale markeder, var i prinsippet underlagt sensurbestemmelsene, men kunne ofte gå fri. Blant de tidlige trykksakene hos Winding i Trondheim var noen skillingsviser, trykt i 1750: «Tvende nye lystige, men sømmelige Viiser, Den Første Om Gaasen, som røbede Morten Bisp. Den Anden Om tilladelige Forlystelser. S sammensatte af Studioso Envold Møller.» I innledningen skriver Møller noe om sitt syn på publikum:

«Som jeg Tid efter anden haver sammensat endeel Sange til egen Moro og sømmelig Tids-Fordriv, hvilke med Tiden kand, maaskee, ved Trykken blive udgivne under denne Titel: Aandelige Sange. Iligemaade Traurige, men haabefulde, Lystige, men sømmelige, Kierligheds, men anstændige. Satyriske, men tilladelige. Saa udgaaer nu følgende tvende til en Prøve, for at bringe mig Tidende om den Appetit eller Væmmelse, disse kand opvække hos Almuen, der gemeenlig finder meest Smag i det, som smager ilde; Hvorfore jeg vil forsøge at give dem Smag paa det, som er uskyldigt, og under sømmelig Lystighed leede dem til, at finde Smag i det, som bør at smage dem best, nemlig aandelige eller gudelige Sange.»⁶³

Dette er kanskje temaer som kunne appellere til et publikum som nok hadde lært å lese, men ikke hadde stor leseerfaring, og mest ville forbinde lesing med de religiøse skrifter som tilhørte barnelærdommen. Vi må regne med at en stor del av befolkningen hadde et slikt forhold til litteratur. Det fantes altså likevel også et sjikt i samfunnet som hadde såpass leseerfaring og kunnskap at de kunne forventes å skaffe seg mer avansert litteratur hos folk som forhandlet slik i egen by eller gjennom subskripsjon fra andre byer, fra København eller enda fjernere.

Konklusjon

Konklusjonen må bli at det iallfall i de største byene i Norge på begynnelsen av 1700-tallet på toppen av samfunnet fantes et lite mindretall høyt utdannede prester og andre embetsmenn med latinskole- og universitetsutdannelse bak seg og en gruppe internasjonale kjøpmenn med betydelig lese-, skrive- og bokføringskompetanse. På bunnen av samfunnet fantes de fattige, som nok hadde lært «barnelærdommen», men som bare om de var spesielt interessert ville ha lært å lese såpass at de kunne forventes å oppsøke trykksaker. Deres skolegang var gjerne kortvarig, og den lesekunst de hadde opparbeidet, ble ikke nødvendigvis opprettholdt. Blant småborgerskap og arbeidsfolk ville mange ha fått undervisning av privatlærere som tilbød undervisning i sine hus, eller av de ulike kvinner som drev med leseopplæring for små gutter og piker av alle aldre. Mange av dem som kunne lese ville ha såpass tynne ferdigheter at de trykksaker de kunne ventes å ønske seg, måtte være enkle, korte og underholdende trykk, som vi ser i de mange enklere religiøse trykksakene og i skillingsvisene som kom på markedet.

Vi må altså regne med at det også før 1750 fantes et lesende publikum, som i byene var mer variert enn det Jostein Fet fant på bygdene så tidlig, i samsvar med den mer kompliserte sosiale strukturen i byene. Bruken av trykksakene må vi regne med varierte fra høytlesing og utenat læring til den stille privatiserte lesingen som Roger Chartier antar ble vanligere i tidligmoderne tid.

Litteratur og trykte kilder

Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen: *Dansk skolehistorie*, bd. 1, *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, Aarhus 2013.

Bechholm, Andr.: *Kristiania folkeskoler før 1860. Den halv-offentlige skole for fattige borgerbarn i 16 og 1700-årene og de eldste opfostringshus*, Kristiania 1920.

Berg, Henry: 1691. Byens første kommunale skole, i *300 år med Cicignon*, Trondheim 1981.

Berg, Henry: 1700. Bøker som folk leste, i *300 år med Cicignon*, Trondheim 1981.

Berg, Henry: *Trondheim før Cicignon*, Trondheim 1951.

Berg, Henry: *Trondhjems sjøfart under eneveldet 1660–1814*, Trondheim 1928–41.

Berg, Thoralf (red.): *Ludvig Holberg. Brev til Hr. Krigs Raad og Commissionaire Aage Rasmussen Hagen i Trondheim*, Trondheim 1984.

Brodahl, Joh. E.: *Personalhistoriske magistratsattester. Kildestof til Trondhjems historie*, Trondheim 1954.

Bull, Edv.: *Kristianas historie*, bind II, 1624–1740, Oslo 1927.

Bull, Ida: *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*, Trondheim 2013.

Bull, Ida: Politisk kultur i stiftsbyene, i Ida Bull og Jakob Maliks (red.): *Riket og regionene*, Trondheim 2014, s. 134–174.

Bull, Ida: *Thomas Angell – kapitalisten som ble hjembyens velgjører*, Trondheim 1992.

Chartier, Roger: The practical impact of writing, i Philippe Ariès og Georges Duby (red.): *A history of private life*, bd. 3, Cambridge, Mass. og London, England, 1989 (a), s. 111–159.

Chartier, Roger: Texts, printing, readings, i Lynn Hunt (red.): *The new cultural history*, Berkeley 1989 (b), s. 154–175.

Daae, Ludvig og H. J. Huitfeldt-Kaas (utg.): Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617–1637, udgivne for Det Norske Historiske Kildeskritfond, Christiania 1895.

Fet, Jostein: *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Oslo 1995.

Hutchinson, Alan: Skifter: Kildekritiske synspunkter, i *Skiftene som kilde – en artikkelsamling*, Skrifter fra Norsk Lokalhistorisk Institutt, nr. 31, Oslo 1996, s. 29–46.

Høigård, Einar og Herman Ruge: *Den norske skoles historie*, Oslo 1947.

Johansson, Egil: The history of literacy in Sweden, i Graff, Harvey J., Alison Mackinnon, Bengt Sandin & Ian Winchester (red.): *Understanding literacy in its historical contexts*, Lund 2009, s. 28–59.

Kirkeordinansen av 1607, utg. av Den rettshistoriske kommisjon, Oslo 1985.

Kirkeritualet 1685. <http://www.lutherdansk.dk/Web-Kirke-ritualet%201685/Web-Kirke-ritualet%201685/Kirkeritualet%20web-udgave.htm>

Lie, Magnus: *Waisenhusstiftelsen i Trondheim 1635–1935*, Trondheim 1935.

Lindmark, Daniel: Four decades of research, i Graff, Harvey J., Alison Mackinnon, Bengt Sandin & Ian Winchester (red.): *Understanding literacy in its historical contexts*, Lund 2009, s. 60–88.

Maliks, Jakob: *Vilkår for offentlighet. Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*. Avhandling for graden ph.d., NTNU, Trondheim 2011.

Mediås, Odd Asbjørn: *Skolehistoriske holdepunkt*, Oslo 2010.

Norske Rigsregistrarer bd. 11, Christiania 1890.

NTNU, Katalog over skillingsviser, 1980.

Nørstebø, Sigurd: *Stipendskipnad og elev-rekruttering ved Trondheim Katedralskole i åra 1654–91 og 1732–1805*, Oslo 1969.

Peder Palladius' visitasbok, utg. av K. Støylen 1945.

Pettersen, Hjalmar: *Bibliotheca Norvegica*, bind 1, Kristiania 1899.

Pleijel, Hilding: *Hustavlans värld; kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970.

Price, Leah: Reading. The state of the discipline, *Book history*, vol. 7, 2004, s. 303–320.

Rian, Øystein: *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Oslo 2014.

Schmidt, Julius August S.: *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge I tidsrommet fra 1660–1813*, vol. 2, Christiania 1847.

Supphellen, Steinar: *Trondheims historie*, bd. 2, *Innvandrerne by 1537–1800*, Oslo 1997.

Vigerust, Tore: <http://www.vigerust.net/tore/by/trondhjemtopografi.html>

Wiesener, A. M.: *Navigasjonsmesterne og navigasjonsskolen i Bergen 1684–1820*, *Bergens sjøfartsmuseum. Årshefte*, Bergen 1939.

Arkivmateriale

Statsarkivet i Bergen

Bjørgvin biskop. Rekneskapsprotokollar, 15.

Statsarkivet i Oslo

Oslo stiftsdireksjon, lea Skolesaker. Pakkesaker for byene, pk. 10.

Statsarkivet i Trondheim

Privatarkiv 236 Horneman, 138.

Trondheim magistratsarkiv, Skolesaker, Fp2.

¹ Edv. Bull 1927: 226–227.

² Rian 2014, flere steder. Om forhåndssensur av trykksaker og restriksjoner på innførsel av bøker: Christian 5.s danske lov 1683 og norske lov 1687, bok 2, kapittel 20.

³ Rian 2014: 280–283.

⁴ Supphellen 1997: 31, 118, 322–323.

⁵ Price 2004: 304.

⁶ Chartier 1989 (b).

⁷ Chartier 1989 (a): 124–125.

⁸ Fet 1995.

⁹ Fet 1995: 28–31, 84–85.

¹⁰ Det forhindrer ikke at bøker også kan ha annet formål enn det å lese dem, for eksempel som gaver, investeringer, statussymboler eller som middel til sosiale relasjoner. Jfr. Price 2004: 305–306.

¹¹ F.eks. Høigård og Ruge 1947: 43–48. Mediås 2010: 9–12.

¹² Peder Palladius' visitasbok: 94–110.

¹³ Johansson 2009. Lindmark 2009: 65–66.

¹⁴ Kirkeordinansen 1607: 72.

¹⁵ Price 2004: 312. Egil Johansson legger vekt på at lesekunsten i Sverige kom mye tidligere enn skrivekunnskapene, mens de to i større grad har fulgt hverandre i andre land. Johansson 2009: 29–31.

¹⁶ Kirkeritualet 1685.

¹⁷ Daae 1895.

¹⁸ Johansson 2009: 29–31.

¹⁹ Lindmark 2009: 66.

²⁰ Se f.eks. Daae 1895: XIV.

²¹ Christian den femtes norske lov 2–18.

²² Forordning 17. april 1739 ang. hvor mange latinske skoler i Danmark og Norge skal vedblive, med videre, Kong Christian den sjettes forordninger.

²³ Nørstebø 1969.

-
- ²⁴ Christian den femtes norske lov 3-20-7.
- ²⁵ Lie 1935. Supphellen 1997: 144–149. I. Bull 1913: 43–44.
- ²⁶ Statsarkivet i Trondheim (SAT), Privatarkiv 236 Horneman, 138.
- ²⁷ Schmidt 1847: reskript 24. nov. 1764 ang. ungdommens undervisning, skolegang og optugtelse i kjøbstedene og på landet.
- ²⁸ Norske Rigsregistrarer bd. 11: 162 (8.2.1654) og 612 (27. 7.1656).
- ²⁹ Wiesener 1939.
- ³⁰ Supphellen 1997: 126.
- ³¹ H. Berg 1951, nr. 302.
- ³² Supphellen 1997: 126.
- ³³ H. Berg 1938–41: 73f.
- ³⁴ Pettersen 1899: 336.
- ³⁵ I. Bull 2013.
- ³⁶ Bechholm 1920.
- ³⁷ SAT, Trh. Mag. Fp2.
- ³⁸ Statsarkivet i Bergen (SAB), Bjørgvin biskop. Rekneskapsprotokollar, 15.
- ³⁹ Som i Sverige, ser det ut til at opplæring i lesing for allmuens barn ble gitt uavhengig av opplæring i skriving. Jfr. note 15.
- ⁴⁰ Bechholm 1920: 17–19.
- ⁴¹ SAB, Bjørgvin biskop, rekneskapsprotokollar, 15.
- ⁴² SAT pa 236, boks 138.
- ⁴³ I. Bull 2013: 157f.
- ⁴⁴ Bull 2014: 152.
- ⁴⁵ I. Bull 2013: 47ff.
- ⁴⁶ H. Berg 1981: 151.
- ⁴⁷ Skattemanntall for Trondheim 1683–85, her fra Vigerust.
- ⁴⁸ Brodahl 1954: 18.
- ⁴⁹ Appel og Fink-Jensen 2013: 147ff.
- ⁵⁰ Statsarkivet i Oslo (SAO), Oslo stiftsdireksjon, lea Skolesaker. Pakkesaker for byene, pk. 10.
- ⁵¹ I. Bull 2013: 177–179, 184.
- ⁵² Appel og Fink-Jensen: 150.
- ⁵³ Appel og Fink-Jensen: 152.
- ⁵⁴ Kop- og kvegskattmantall 1699, se I. Bull 1992: 70.
- ⁵⁵ I. Bull 1992: 71.
- ⁵⁶ H. Berg 1981: 159f.
- ⁵⁷ Ibid.
- ⁵⁸ Hutchinson 1996.
- ⁵⁹ I. Bull 1992: 71.
- ⁶⁰ Malijs 2011: 97–110. Rian 2014: 175.
- ⁶¹ Supphellen 1997: 322.
- ⁶² T. Berg 1984.
- ⁶³ NTNUB, Katalog over skillingsviser, 1980: X.